

WOJCIECH KUĆKO

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Wydział Studiów nad Rodziną

**Dzielić się mądrością czasu w rodzinie.
Wyzwania etyczne współczesnych przemian demograficznych
w Polsce**

Wyzwania demograficzne stają się, jak nigdy dotąd, istotnym elementem właściwego planowania duszpasterstwa w Europie. Zmiany, które zachodzą w społeczeństwach Starego Kontynentu, ukazują konieczność uwzględnienia potrzeb religijnych i społecznych osób starszych (por. Baldassarre 1998; Długosz, Biały 2013, s. 17). Polska jest jednym z krajów Europy, które są najbardziej zagrożone procesami depopulacji i starości demograficznej (por. Żołędowski 2012, s. 41). Implikuje to nowe pytania etyczne, związane z końcem życia człowieka. Rozmaici autorzy przedstawiają różne perspektywy ujęcia tematu moralności osób starszych, np. w świetle utilitaryzmu, deontologizmu, etyki chrześcijańskiej, etyki kantowskiej, etyki cnót (por. Kowalik 2015; Libor [red.] 2017). Celem niniejszego artykułu jest ukazanie, w jaki sposób seniorzy mogą być szansą dla społeczeństwa i Kościoła katolickiego w Polsce oraz jakie wyzwania moralne z punktu widzenia etyki katolickiej stoją przed kolejnymi pokoleniami Polaków w związku z szybkim starzeniem się naszego społeczeństwa.

Wśród wielu zagadnień, które znajdują się w centrum pontyfikatu papieża Franciszka, temat osób starszych oraz ich miejsca w społeczeństwie i Kościele powraca niczym bumerang. Nigdy jednak Franciszek nie oddziela tego zagadnienia od kontekstu obecnych czasów, podkreślając, jak bardzo ważne jest budowanie mostów między pokoleniami. Ważnym punktem w dyskusji na temat seniorów jest papieska książka z 2018 roku: *La saggezza del tempo. In dialogo con papa Francesco sulle grande questioni della vita* (por. Franciszek

i Przyjaciele 2018), będąca owocem projektu wydawnictwa Loyola Press z Chicago oraz organizacji *non-profit Unbound*, opiekującej się ponad 300 000 osób starszych i dzieci z 18 krajów świata. Publikacja ta była ważnym głosem w dyskusji w czasie odbywającego się w Rzymie XV Zwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów, poświęconego tematowi: *Młodzi, wiara i rozeznawanie powołania* (3-28 października 2018). Skonfrontowanie danych demograficznych z rzeczywistością działalności duszpasterskiej Kościoła katolickiego wydaje się rzeczą konieczną dla właściwej oceny przyszłości wiary w świecie.

1. Dylematy demograficzne

W 2017 roku został opublikowany *Atlas demograficzny Polski*, w którym poddano analizie procesy demograficzne, zachodzące nad Wisłą w latach 1950-2016, oraz prognozę do 2040 roku (por. GUS 2017). Dane bardziej szczegółowe dotyczą roku 2016 w odniesieniu do 1990 roku i 2000 roku. Opracowanie bazuje na zasobach statystyki publicznej, a dane porównawcze dotyczące krajów Unii Europejskiej pochodzą z bazy Eurostat¹. Głęboka analiza raportu może dostarczyć wielu cennych danych, dotyczących struktury demograficznej społeczeństwa polskiego w perspektywie 2040 roku.

Jakie główne zjawiska zostały zilustrowane na diagramach i wykresach zamieszczonych w *Atlasie*? Wnioski nie napawają zbyt dużym optymizmem, bowiem średni wiek Polaków będzie gwałtownie rosł, a w Polsce będzie mieszkać coraz mniej ludzi. Do 2040 roku liczba ludności spadnie do 35 mln (w 2016 było 38,4 mln Polaków), zaś w 2100 roku ONZ szacuje populację Polski na 21 mln (por. Załuska 2019). Najbardziej do 2040 roku zmniejszy się liczba mieszkańców miast – do 20 mln (w stosunku do ok. 23 mln w 2016), na podobnym poziomie kształtować się będzie natomiast liczba mieszkańców wsi (ok. 15 mln). Jest to zjawisko procesu suburbanizacji, czyli etapu lub fazy rozwoju miasta, którego centrum wyludnia się na rzecz osiedlania się mieszkańców w strefie podmiejskiej lub w otaczającym miasto obszarach wiejskich (por. Harasimowicz 2018). W konsekwencji pustoszejące centra miast stają się obszarami zasiedlanymi przez osoby starsze, zaś „sypialnie” wokół miast zamieniają się w wielkie zespoły mieszkaniowe, zasiedlone przez młode małżeństwa, rodziny lub inne formy kohabitacji.

¹ Cenną częścią *Atlasu demograficznego Polski* z 2017 r. są podstawowe informacje porównawcze z przeprowadzonych dotychczas spisów powszechnych z lat: 1921, 1931, 1946, 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002, 2011 (por. GUS 2017, s. 95-127).

Proces postępującego się starzenia społeczeństwa polskiego został zobrazony za pomocą współczynnika starości demograficznej, czyli relacji osób w wieku starszym (60 lat i więcej) w stosunku do ogólnej liczby ludności. W 2016 roku ten współczynnik wynosił dla Polski 16,4%, natomiast według prognozy w 2040 roku będzie wynosił 26,4% (por. GUS 2017, s. 21). W skali starości demograficznej zaproponowanej przez polskiego demografa Edwarda Rosseta (1897-1989) Polska byłaby w zaawansowanym i mocno zaawansowanym stanie starości demograficznej (por. Abramowska-Kmon 2011, s. 4-5). Należy dodać, że jest to proces, który ma charakter globalny, ponieważ coraz więcej krajów świata znajduje się w fazie starości demograficznej lub w nią wchodzi; prognozuje się, że do 2050 roku 80% krajów znajdzie się na tym właśnie etapie (por. Abramowska-Kmon 2011, s. 5).

Wykres ukazujący ludność według biologicznych grup wieku, sporządzony na podstawie spisów powszechnych w Polsce z lat 1921-2011 (por. GUS 2017, s. 104), wyraźnie ukazuje obecny od ok. 1960 roku trend wzrostu liczby osób w wieku 65 lat i więcej przy jednoczesnym spadku liczby osób w wieku 0-14 lat. W konsekwencji wskaźnik obciążenia demograficznego (liczba osób w wieku 0-14 lat i 65 lat i więcej przypadająca na 100 osób w wieku 15-64 lata) wynosił 46 w 2016 roku, zaś w 2040 roku szacowany jest na 63 (por. GUS 2017, s. 19). Tym samym dość szybko zmieni się mediana wieku Polaków, czyli przeciętny wiek osób w danej zbiorowości. W 1990 roku wynosiła ona 32,4; w 2016 roku – 40,2, zaś prognoza na 2040 roku to 50,3 (por. GUS 2017, s. 16). Te przemiany demograficzne sprawią, że mimo różnych programów prodemograficznych liczba dzieci w ogólnej liczbie ludności spadnie z ok. 18% w 2016 roku do ok. 15% w 2040 r. Warto dodać, że GUS w *Prognozie ludności rezydującej dla Polski na lata 2015-2050* podaje, że w 2050 roku, oprócz ujemnego przyrostu naturalnego, osoby w wieku 65 lat i więcej będą stanowiły 31,5% populacji, a ich liczba będzie większa o 5,1 mln w stosunku do 2014 roku².

Podobne analizy zawarte są w opracowaniu polskiego Głównego Urzędu Statystycznego z czerwca 2016 roku Dokument *Prognoza gospodarstw domowych na lata 2016-2050* prezentuje stan i strukturę polskich gospodarstw domowych w latach 1970-2011, na podstawie poprzednich spisów ludności i mieszkań³. Z dokumentu wynika, że w latach 2002-2011 odnotowano tendencję, w wyniku której zmniejsza się średnia liczba osób dorosłych w gospodarstwach domowych oraz wzrasta liczba rodziców samotnie wychowujących dzieci (matek z 16,8% do 21%, zaś ojców z 1,7% do 2,6%). Prognoza zawarta

² Por. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosci/prognoza-ludnosci-rezydujacej-dla-polski-na-lata-2015-2050,8,1.html> [dostęp: 10.06.2019].

³ Por. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosci/prognoza-gospodarstw-domowych-na-lata-2016-2050,9,4.html> [dostęp: 10.06.2019].

w dokumencie jasno ukazuje, że od 2026 roku w Polsce zostanie zanotowany gwałtowny wzrost liczby osób w wieku 80 lat i więcej do tego stopnia, że w ciągu dekady 2028-2038 liczba osób tej grupy będzie rosła o ponad 100.000 w każdym kolejnym roku. W wyniku tego procesu przewiduje się, że liczba osób w wieku lat 80 i więcej w Polsce między 2025 a 2040 roku podwoi się i dojdzie do 3,4 mln. Autorzy dokumentu stwierdzają, że doprowadzi to do bardzo daleko idących zmian w systemie opieki nad starszymi, m.in. do zwiększenia liczby domów opieki, powszechniejszego akceptowania społecznego dla oddawania do tych domów bliskich, a także poszerzy proces przenoszenia się seniorów do krewnych w obliczu własnej niedołężności czy potrzeby pomocy. Wpłynie to znacząco na liczebność gospodarstw domowych. Do 2030 roku zmniejszy się w nich liczba osób w wieku 25-34 lata, natomiast do 2050 roku systematycznie będzie spadać liczba dzieci (w 2011 przeciętna liczba dzieci w gospodarstwach domowych wynosiła 0,54, a w 2050 roku prognozowana jest na poziomie 0,36). Choć wprowadzone programy w polityce prorodzinnej w wariantcie alternatywnym, zaprezentowanym przez GUS, mogą przyczynić się do zwiększenia liczby dzieci w Polsce, to – zdaniem autorów – raportu będą one miały nieznaczny wpływ na prognozowaną liczbę gospodarstw domowych.

Za wskazanymi liczbami i prognozami znajdują się konkretne sytuacje życiowe oraz wyzwania moralne, przed którymi staną członkowie polskiego społeczeństwa. Proces suburbanizacji będzie znacząco pogłębiał różnice między peryferiami wiejskimi oraz okolicami miast. Warto postawić zatem pytanie: W jaki sposób te procesy mogą wpłynąć na świadomość moralną społeczeństwa polskiego?

2. Dzielenie się mądrością czasu

We wprowadzeniu do wspomnianej książki Franciszka *La saggezza del tempo*, zredagowanej przez Antonia Spadaro, redaktora naczelnego najstarszego włoskiego czasopisma „La Civiltà Cattolica”, Franciszek zauważa, jak wielkim wyzwaniem dla współczesnych społeczeństw są ludzie starsi. Publikacja jest zapisem rozmów z ponad 250 osobami, których mądrość życiowa może być inspiracją dla innych⁴. Podzielone zostały one na pięć sekcji tematycznych na temat: pracy, walki, miłości, śmierci i nadziei, tworzących pewną „opowieść chóralną” (por. Fares 2018, s. 607-609). Każda z wypowiedzi osób

⁴ W książce znalazły się wypowiedzi trzech osób z Polski: Marii Śmiałkowskiej, profesor neurobiologii; Józefa Wolskiego, emerytowanego inżyniera i byłego burmistrza; Wandy Skowron, nauczycielki historii (por. Franciszek i Przyjaciele 2018, s. 96, 126, 132).

starszych została opatrzona komentarzem papieża. Wydaje się, że książka jest próbą przełożenia na język współczesny myśli starożytnego filozofa Seneki Młodsze (4 r. przed Chr.-65 r.), autora m.in. dzieła *De brevitae vitae*. W swoich pismach ów rzymski stoik podkreślał, że człowiek mądry odnosi zwycięstwo nad czasem, gdyż zamienia jego wartość ilościową w jakość – nie długość czasu się liczy, ale jego użycie, dlatego mądry to ten, który nie koncentruje się zbyt niemożliwo ani na przyszłości, ani na przeszłości, lecz w teraźniejszości szuka doskonałości życia moralnego (łac. *bona mens*; por. Seneca 2009).

W świetle publikacji można odczytać pomysł Franciszka na skonfrontowanie zagadnienia starości. Nie można osób starszych traktować jako problemu czy obciążenia, są oni bowiem nowym-starym wyzwaniem, także dla Kościoła katolickiego. Bergoglio stwierdza: „Nasze społeczeństwo odebrało głos babciom i dziadkom. Usunęliśmy ich z drogi. Nie daliśmy im szansy podzielić się swoim doświadczeniem, opowiedzieć swoje historie, przedstawić swoje życie. Odsunęliśmy ich na bok, tracąc tym samym skarb ich mądrości” (Franciszek i Przyjaciele 2018, s. 11). Można potraktować te słowa jako echo zapisów św. Jana Pawła II na temat starości z jego osobistego *Listu do moich Braci i Siostr – ludzi w podeszłym wieku* z 1999 roku:

Jeśli spróbujemy przyjrzeć się obecnej sytuacji, przekonamy się, że w niektórych społeczeństwach starość jest ceniona i poważana, w innych zaś cieszy się znacznie mniejszym szacunkiem, ponieważ panująca tam mentalność stawia na pierwszym miejscu doraźną przydatność i wydajność człowieka. Pod wpływem tej postawy tak zwany trzeci lub czwarty wiek jest często lekceważony, a sami ludzie starsi muszą zadawać sobie pytanie, czy ich życie jest jeszcze użyteczne (nr 9).

Franciszek proponuje zatem zawarcie pewnego sojuszu międzypokoleniowego: „Nadszedł czas – zauważa – kiedy dziadkowie i babcie muszą mieć sny po to, by ludzie młodzi mieli wizje” (Franciszek i Przyjaciele 2018, s. 11). Fundamentalną myśl książki Bergoglio wyprowadza na podstawie wizji proroka Joela, interpretującego czasy ostateczne: „I wyleję potem Ducha mego na wszelkie ciało, a synowie wasi i córki wasze prorokować będą, starcy wasi będą śnili, a młodzieńcy wasi będą mieli widzenia” (Jl 3,1). Rozwój współczesnych społeczeństw zależy w tej perspektywie od marzeń osób starszych i tego, w jaki sposób będą je wcielali w życie młodzi, zainspirowani do tego przez seniorów.

Zatroskanie o dialog międzypokoleniowy jest obecne w nauczaniu Franciszka od początku pontyfikatu, mówił o tym bowiem już w pierwszym przemówieniu do kardynałów 15 marca 2013 roku:

Połowa z nas jest w podeszłym wieku: starość jest – jak lubię ją określać – okresem mądrości życia. Starzy ludzie obdarzeni są mądrością, bo przeszli w życiu długą drogę, jak starzec Symeon, jak stara Anna w świątyni. I właśnie ta mądrość pozwoliła im rozpoznać Jezusa. Obdarzajmy tą mądrością młodych: jak dobre wino, które z upływem lat staje się coraz lepsze, obdarzajmy młodych życiową mądrością. Przychodzą mi na myśl słowa niemieckiego poety o starości: „*Es ist ruhig, das Alter, und fromm*”: jest to czas spokoju i modlitwy (Franciszek 2013b, s. 11).

Dlatego właśnie – zdaniem Franciszka – w pamięci seniorów można odnaleźć antidotum na populizmy, które rodzą się, siejąc nienawiść, oraz na rynek hipokryzji wynikający ze wszechobecnej kultury odrzucenia (wł. *cultura dello scarto*). To dziadkowie są – jak przed wiekami – odpowiedzialni za przekazywanie wiary młodym, nie tylko w rodzinach, ale także w społeczeństwie i we wspólnotach Kościoła⁵.

4. Nowe wyzwania etyczne

Teologiczna wizja starości jako jednego z etapów życia człowieka, wpływająca z biblijnych portretów szlachetnych starców, związana jest bardzo mocno z wyzwaniami moralnymi tego okresu. Trudności podeszłego wieku na kartach Biblii można skategoryzować w czterech wymiarach: biologicznym, psychologicznym, społecznym i moralnym (por. Ostański 2017). Choć w Starym Testamencie pewnym wzorcem dla człowieka był starzec, zaś w Nowym Przymierzu Chrystus stawia jako przykład dziecko (por. Mt 18,3-5), to z biegiem rozwoju historii ludzkości właśnie współpraca między tymi pokoleniami jawi się jako nowa szansa ludzkości.

Diagnoza sytuacji demograficznej prowadzi do postawienia pytań o wyzwania etyczne, przed którymi stoi polskie społeczeństwo. Najtrudniejsza w tym względzie jest zmiana mentalności pokoleń Polaków, którzy niejednokrotnie nie dostrzegają, jak bardzo kwestie demograficzne wpłyną nie tylko na poziom ich stopy życiowej, ale również na to, w jaki sposób podejść do problemów moralnych związanych ze starością i umieraniem.

Najbardziej nagłym wyzwaniem wydaje się dostrzeżenie w ludziach starszych skarbu i swoistego zaplecza społeczeństwa, a nie balastu czy ciężaru nie do uniesienia. Główny Urząd Statystyczny w *Prognozie gospodarstw domowych na lata 2016-2050* przewiduje, że pomiędzy 2025 roku a początkiem

⁵ W tym kontekście podczas prezentacji książki Franciszek przywołał ikonę, pochodzącą z Monasteru Bose we Włoszech, zatytułowaną *Santa Comunione*, na której młody mnich dźwiga na swoich plecach starszego mnicha. Zdaniem papieża, jest to obraz niesienia dalej marzeń osób starszych, symbol dialogu międzypokoleniowego (Franciszek 2018, s. 4).

lat 40. XXI w. nastąpi duży wzrost liczby osób w wieku 80 lat i więcej, z których znaczna liczba z powodu niemożliwości samodzielnego funkcjonowania wprowadzi się do swoich krewnych albo wybierze (także z konieczności) zamieszkanie w domu instytucjonalnej opieki nad starszymi. W ten sposób zmieni się obraz polskich gospodarstw domowych, gdzie dzieci będą rzadko spotykanymi mieszkańcami (w 2011 roku gospodarstwa bez dzieci stanowiły 66,5%, zaś w 2050 roku zakłada się, że takich gospodarstw będzie 75,2%)⁶. Taki stan rzeczy będzie coraz bardziej motywował to stawianie pytań o miejsce i rolę seniorów w rodzinach, o ich udział w codziennym funkcjonowaniu najmniejszej komórki społecznej. Wzrost liczby osób w podeszłym wieku wzmoże z pewnością dylematy moralne wielu dorosłych, którzy staną przed wyborem między wychowaniem dzieci, pracą i karierą zawodową a opieką nad swoimi starszymi rodzicami lub teściami.

Niezwykle istotne wydaje się wypracowanie na gruncie polskim etyki starości, nie tylko na płaszczyźnie naukowej, uniwersyteckiej, ale również w edukacji i w wychowaniu szkolnym, na lekcjach religii, jak również dla potrzeb popularnonaukowych (por. Światała 2013; Kowalik 2015; Jucewicz 2016; Michalski 2017; Serkowska 2018). Tematami istotnymi w tym względzie, wymagającymi znalezienia właściwej argumentacji na płaszczyźnie katolickiej etyki personalistycznej, są szczególnie zagadnienia dotyczące końca życia człowieka, omówione w sposób systematyczny i przystępny w *Nowej Karcie Pracowników Służby Zdrowia*, opublikowanej w Watykanie w 2016 roku (wyd. polskie z 2017): umieranie z godnością, uporeczywa terapia oraz środki lecznicze zwyczajne i nadzwyczajne, środki znieczulające w stanie terminalnym, prawo do uzyskania informacji o stanie zdrowia, religijne towarzyszenie umierającym, nienaruszalność życia ludzkiego, eutanazja (nr 144-171).

Nowy przekrój demograficzny społeczeństwa polskiego (jak i wielu innych państw europejskich) będzie coraz bardziej motywował do zauważenia i tworzenia „srebrnej gospodarki” (ang. *silver economy*, czasem nazywanej także „srebrnym rynkiem”, ang. *silver market*), z jej pozytywnymi i negatywnymi skutkami etycznymi. Monika Szewczyk wskazuje, jak bardzo ważnym wyzwaniem na płaszczyźnie gospodarczej staje się w związku z tym społeczna odpowiedzialność biznesu (ang. *Corporate Social Responsibility*, CSR), zgodnie z której normami przedsiębiorstwa powinny brać na siebie odpowiedzialność za otoczenie, w którym realizują swoje zadania. W kontekście postępującego starzenia się społeczeństwa autorka wymienia następujące dobre praktyki, których fundamentem powinna być sprawiedliwość społeczna: tworzenie miejsc pracy, nowa polityka zatrudnienia, dbanie o właściwe produk-

⁶ Por. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosci/prognoza-gospodarstw-domowych-na-lata-2016-2050,9,4.html> [dostęp: 10.06.2019].

ty i usługi, rzetelna informacja, umożliwianie dostępu do produktów i usług konsumentom, którzy z powodu wieku lub innych trudności nie radzą sobie samodzielnie (por. Szewczyk 2017, s. 42-43). „Srebrna gospodarka” w tym znaczeniu byłaby więc zbiorem możliwości gospodarczych, które się ujawniają w miarę starzenia się społeczeństwa. Opierałaby się na traktowaniu seniorów jako ludzi dojrzałych, znających swoje potrzeby, innowacyjnych społecznie, poszukujących nowych treści, informacji i przygód, prowadzących aktywny styl życia. Wydaje się, że z takim wymiarem „srebrnego rynku” nie będzie w Polsce większych problemów, także etycznych. Dużym wyzwaniem polskiego rynku pracy będzie natomiast obniżenie tempa rozwoju gospodarczego, związanego z mniejszą liczbą pracowników młodych, nastawionych na innowacyjność i konkurencyjność polskiej myśli naukowej (por. Markowski 2018). W konsekwencji odpowiedzialność za przyszłe pokolenia staje się problemem nie tylko gospodarczym, ale i moralnym – w jaki sposób zadbać o byt osób starszych? Kto powinien wziąć na siebie ciężar ich utrzymania emerytalnego? Jeśli papież Franciszek mówi o „rewolucji czułości” (wł. *rivoluzione della tenerezza*) i „wychodzeniu na peryferie” (por. EG, nr 88, nr 30; Franciszek 2017), to niewątpliwie takimi peryferiami demograficznymi stają się wyzwania gospodarcze w kontekście zabezpieczenia materialnego emerytów. W takim realnym prognozowaniu przyszłości wyraża się niewątpliwie realizowanie cnoty sprawiedliwości społecznej.

O wiele bardziej dyskusyjny wydaje się jednak inny aspekt „srebrnego rynku”, zorientowany na zorganizowanie systemowej opieki nad osobami starszymi. Jak wskazano, szacuje się, że w 2050 roku trzy czwarte polskich gospodarstw domowych będzie bez dzieci, a zatem w niedalekiej przyszłości pod znakiem zapytania stanie możliwość opieki samej rodziny, najbliższych, zwłaszcza dzieci, nad rodzicami czy dziadkami. Badania CBOS z 2012 roku opublikowane pod tytułem *Polacy wobec własnej starości* (BS/94/2012), zaprezentowane porównawczo w stosunku do 2000 i 2009 roku⁷, pokazują, że w analizowanych grupach demograficznych pytani wskazywali, że najchętniej widzą spędzanie czasu starości we własnym mieszkaniu połączone z korzystaniem z okazyjnej pomocy bliskich czy sąsiadów (w 2000 było to 57%, a w 2012 – 64% respondentów). Niewielu też chciałoby dzielić mieszkanie z dziećmi, wnukami lub dalszą rodziną (w 2000 było to 20% respondentów, zaś w 2012 jedynie 15%). Natomiast najmniej liczna była grupa respondentów, którzy odpowiadali, że chcieliby mieszkać wspólnie z innymi starszymi ludźmi, by wzajemnie sobie pomagać (2% respondentów w 2000 i tyle samo w 2012), mieszkać w prywatnym domu spokojnej starości (2% pytanych w 2000 i 3% w 2012) lub w państwowym domu spokojnej starości (1% w 2000

⁷ Por. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_094_12.PDF [dostęp: 10.06.2019].

i 2% w 2012). Znacząca większość polskich seniorów w obecnych czasach nie bierze pod uwagę perspektywy domu starości. Słusznie zatem podkreśla się, że należy myśleć bardziej o świadczeniu usług opiekuńczych tam, gdzie pozostaje większość seniorów, wśród swoich bliskich. „Niejednokrotnie to nie instytucjonalne wsparcie zabezpiecza podstawowe potrzeby osób starszych ale wsparcie w miejscu zamieszkania np.: pomoc w robieniu zakupów lub w podstawowych pracach domowych” (Jagielska, Matejek 2017, s. 29).

Wydaje się jednak, że nieuchronne zmiany demograficzne doprowadzą także do zweryfikowania myślenia zarówno seniorów, jak i ich najbliższych w tym względzie. W przywołanym badaniu prawie trzy czwarte dorosłych Polaków deklaruje, że myśli o swojej starości, co do której mają wiele obaw, związanych zwłaszcza z niedołążnością, chorobami, brakiem samodzielności itp. Zwiększająca się liczba seniorów i proces suburbanizacji będą prowokowały u wielu rodzin trudne dylematy moralne, związane z posłaniem osób starszych do domów opieki w obliczu niemożliwości pogodzenia opieki nad nimi z pracą, zdobywaniem wykształcenia czy miejscem zamieszkania. Zwiększy to z pewnością także różne zagrożenia ekonomiczne i moralne „srebrnej gospodarki”, której coraz prężniej rozwijającą się gałęzią stają się domy opieki czy domy dziennego pobytu seniorów (por. Adamczyk 2016; Cieślak-Wróblewska 2017).

Kolejnym ważnym aspektem moralnym, dotyczącym polskich seniorów, jest rozpowszechnienie się różnych metod oszustw ekonomicznych, skutkujących w wielu wypadach poważnym zadłużeniem tej grupy społecznej. Biuro Informacji Kredytowej podaje dane, według których w końcu 2018 roku 15,4 mln Polaków miało kredyt lub pożyczkę, z czego 2,88 mln osób to ci w wieku powyżej 65. roku życia (czyli niemal 44% seniorów). Średnie zadłużenie w tej grupie wiekowej wynosi zatem 9.936 zł na osobę⁸. Ponadto należy zauważyć, że w ostatnich 10 latach bardzo mocno wzrosła liczba przestępstw metodą „na wnuczka”. W 2015 roku starty z tego tytułu szacowano na 32 mln złotych. Bliżko 60% oszukanych w ten sposób to osoby powyżej 70. roku życia. (por. Jewartowski 2016, s. 208-209)⁹. Ponadto wielu seniorów otrzymuje zaproszenia na prezentacje produktów „z możliwością ich zakupu”, za którym to sformułowaniem nierzadko kryje się podstępne zdobycie klienta i wyłudzenie zakupu drogich przedmiotów, także w lichwiarskim systemie ratalnym.

⁸ Por. <https://media.bik.pl/informacje-prasowe/380915/bik-portretuje-kredytbiorcow-65-plus> [dostęp: 10.06.2019].

⁹ Analiza Jewartowskiego ukazuje cały wachlarz tego typu metod oszustw i kradzieży, odwołujących się niekiedy do sfery religijnej: „na wnuczka”, „na siostrzeńca”, „na policjanta”, „na funkcjonariusza CBŚP”, „na prokuratora”, „na pomoc społeczną”, „na gazownię”, „na handlarza”, „na kominiarza”, „na opłatek”, „na zepsuty samochód”, „na rurę”, „na kuferek” (por. Jewartowski 2016, s. 209-211).

Takie problemy powinny budzić odpowiedzialność moralną rodziny za codzienne funkcjonowanie osób starszych. Wynika to wprost z czwartego przykazania Dekalogu, które przypomina dorosłym dzieciom o ich rodzicach, że „w miarę możliwości powinny one okazywać im pomoc materialną i moralną w starości, w chorobie, samotności lub potrzebie. Jezus przypomina o tym obowiązku wdzięczności” (KKK, nr 2218; por. Mk 7, 10-12). Podnoszony w tym kontekście demograficzny „wskaźnik opieki nad rodzicami”, który informuje, ile osób w wieku sędziwym (powyżej 80. roku życia) przypada na 100 osób w najstarszych rocznikach wieku produkcyjnego (50-64 lata), w 2010 roku wynosił w Polsce 16 osób, według prognoz w 2030 roku wyniesie 28 osób, zaś w 2060 roku – 73 osoby. Dlatego, zdaniem Kotowskiej i Józwiak, należy przewidywać szczególną sytuację osób pracujących właśnie ze wspomnianych starszych grup wieku produkcyjnego (ang. *sandwich generation*), które będą musiały godzić obowiązki zawodowe ze zobowiązaniami opiekuńczymi wobec swoich rodziców, ale także własnych dzieci i wnuków (por. Kotowska, Józwiak 2012, s. 27-28). Niezwykle ważnym wyzwaniem będzie tu negatywny, wielopłaszczyznowy i nie zawsze jasny pod względem moralnym problem przemocy wobec osób starszych, w kontekście rodziny, jak i w sytuacji placówek opiekuńczych (por. Jaroszevska 2012, s. 126-127; Krajewski 2012).

Powyższe trudności i dylematy moralne ukazują nagłą potrzebę dostarczenia seniorów w przestrzeni życia parafii, wspólnot i stowarzyszeń religijnych, gmin, by zwiększyć ich zaangażowanie w życie społeczne. Jednym z ważnych wymiarów takiego udziału może być rozwinięcie sfery wolontariatu osób starszych – widzenie w seniorze nie tylko odbiorcy opieki wolontaryjnej, ale także jej aktywnego dawcy. Polacy w wieku 60+ jako główne aktywności wskazują m.in. oglądanie telewizji (98%), udział w nabożeństwach w kościele (88%), spotkania ze znajomymi w domu (88%), odwiedzanie rodziny, krewnych (84%), czytanie książek, czasopism (84%), słuchanie radia, muzyki (82%), a jedynie 19% podejmuje pracę społeczną na rzecz społeczności lokalnej czy parafii, a 16% bierze czynny udział w działalności jakiejś grupy czy wspólnoty religijnej¹⁰. Widać wyraźnie, jak bardzo ważne jest podjęcie próby przygotowania takiej oferty dla osób starszych, która mogłaby konkurować z bezproduktywnym spędzaniem czasu w środowisku mass mediów.

Na powyższe zadanie w przestrzeni Kościoła katolickiego wskazywał pod koniec swojego życia św. Jan Paweł II (po bł. Piusie IX miał najdłuższy w historii Kościoła katolickiego pontyfikat), co znalazło echo w dokumencie Komisji Konferencji Biskupów Unii Europejskiej (por. COMECE 2004; Marchesi 2004, s. 65-67). Wśród sześciu propozycji nowej strategii dla Europy biskupi na pierwszym miejscu wskazali polepszenie integracji osób starszych

¹⁰ Por. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_163_16.PDF [dostęp: 10.06.2019].

w łonie społeczeństwa, nade wszystko poprzez pomoc rodzinom, by mogły im asystować.

4. Nowa solidarność międzypokoleniowa – *Civitas vitae*

W Stanach Zjednoczonych proponowane są różnego rodzaju modele segregowanego bytowania seniorów, spośród których najbardziej znany jest projekt *Sun City*, czyli nowy rodzaj miast-osiedli, dostosowanych do potrzeb i możliwości życiowych osób starszych (np. w mieście Phoenix w Arizonie, które zaczęto budować już w 1960). Projekty te budzą jednak wiele wątpliwości nie tylko ekonomicznych czy społecznych (niewystarczające formy pomocy sąsiedzkiej, problem dyskryminacji, przepaść między pokoleniami), ale także etycznych – czy powinno się tworzyć tego rodzaju zamknięte struktury? (por. Fobelová 2017, s. 160-163).

Dużo bardziej przyjazne i roztropne wydają się takie projekty, które próbują aktywnie angażować różne grupy wiekowe, budując nowy rodzaj solidarności międzypokoleniowej. Jeśli dziś model rodziny wielopokoleniowej jest coraz mniej obecny, to próba podjęcia współpracy między seniorami a ludźmi młodymi może być właściwą odpowiedzią na znaki czasu.

Fobelová podaje przykład domu pomocy społecznej w Bańskiej Bystrzycy na Słowacji, w którym przeszklona ściana jadalni seniorów jest jednocześnie ścianą przedszkola. Dzieci widzą osoby starsze, mają z nimi kontakt, przez co uczą się, że społeczeństwo to nie tylko ludzie młodzi, aktywni i sprawni, ale także ci, którzy wymagają opieki i pomocy (por. Fobelová 2017, s. 164-165). Nie bez znaczenia będzie w tym kontekście właściwa architektura senioralna, ujmująca takie właśnie międzypokoleniowe kontakty oraz tworzenie przestrzeni przyjaznej dla osób starszych (por. Starzyk 2017, s. 28).

Przykładem solidarnego podejścia do polityki senioralnej, także w sferze architektonicznej, może być kompleks *Civitas vitae – Infrastruttura di coesione sociale* w Padwie we Włoszech, prowadzony przez Fondazione Opera Immacolata Concezione O.N.L.U.S.¹¹. To pierwsza infrastruktura spójności społecznej we Włoszech, w której długie życie ludzi traktowane jest jako zasób, a nie problem. Na powierzchni ok. 12 ha znajduje się sieć podziemnych korytarzy, łączących budynki opieki społecznej, medycznej, mieszkania, sklepy, działy aktywności religijnej, sportowej, kulturalnej i rozrywkowej. Wszystko to znajduje się w pobliżu parku miejskiego, przez co codziennie ok. 3000 osób ma kontakt z tym miejscem, które rzeczywiście jest „miastem życia” (łac. *civitas vitae*). Dom opieki nie jest już „parkingiem bez nadziei”, ale nową prze-

¹¹ Por. <http://community.oiconlus.it/civitasvitae/> [dostęp: 10.06.2019].

strzenią, która budzi nadzieję, dając starszym możliwość kreatywnego odnalezienia się w społeczeństwie dzięki stałemu kontaktowi z młodszymi.

*

Nowe spojrzenie na kwestie seniorów i starzenia się społeczeństw europejskich jest dziś przedmiotem badań demografów, etnografów, ale także teologów i etyków. Propozycja zawarta w magisterium Kościoła katolickiego, zwłaszcza w czasie pontyfikatu Franciszka, wydaje się cennym głosem w dyskusji o przyszłości Europy. Także w Polsce bowiem potrzeba dzisiaj nie tylko pomysłu na pracę z seniorami, ale również nowego oblicza solidarności międzypokoleniowej, która pomagałaby budować mosty między młodymi i seniorami, bez tworzenia enklaw czy wykluczenia pokoleniowego. Taka strategia sprawi, że ludzie starsi nie będą traktowani jako ciężar dla społeczeństwa, ale jako swoisty rezerwuar różnego rodzaju wartości, którymi mogą się dzielić z młodszymi.

SHARING THE WISDOM OF TIME IN THE FAMILY. ETHICAL CHALLENGES OF CONTEMPORARY DEMOGRAPHIC CHANGES IN POLAND

SUMMARY

One of the major challenges facing European societies is the issue of aging populations. This implies not only questions about the demographic future of states and nations but also provokes reflection on ethical issues related to old age. The article is an attempt to show what new ethical dilemmas related to demographic processes Polish society faces. An important point of reference may be the principles of Catholic ethics, especially solidarity between generations, i.e. sharing the wisdom of time and treating the elderly as an opportunity for young people. This issue is pointed out by Pope Francis.

Keywords: demographic aging rate; silver economy; old age; aging; demography; intergenerational solidarity; ethics of old age

Słowa kluczowe: współczynnik starości demograficznej; „srebrna ekonomia”; starość; starzenie; demografia; solidarność międzypokoleniowa; etyka starości

Wykaz skrótów zastosowanych w przypisachEG – Franciszek, Adhortacja *Evangelii gaudium*KKK – *Katechizm Kościoła katolickiego***BIBLIOGRAFIA**

- Abramowska-Kmon A. (2011), *O nowych miarach zaawansowania procesu starzenia się ludności*, „Studia Demograficzne” 1, s. 3-22.
- Adamczyk M.D. (2016), *Wizja starości w opiniach Polaków. Studium socjologiczne*, „Roczniki Nauk Społecznych” 8/2, s. 243-267.
- Baldassarre G. (1998), *Aspetti medico-sociali, etici e pastorali della terza età*, „Rivista di Scienze Religiose” 1, s. 119-133.
- Cieślak-Wróblewska A. (2017), *Demograficzne wyzwania dla Polski*, „Rzeczpospolita” 13, 16 stycznia.
- COMECE (2004), *A Family Strategy for the European Union. An encouragement to make the family an EU priority* [bm.].
- Długosz Z., Biały S. (2013), *Starzenie się ludności Polski na tle Europy w perspektywie 2030 i 2050 r. w świetle wybranych parametrów*, w: *Społeczno-ekonomiczne przemiany regionów*, red. P. Raźniak, Kraków, s. 9-19.
- Fares D. (2018), „*La saggezza del tempo*”. *Papa Francesco in dialogo sui grandi temi della vita*, „La Civiltà Cattolica” 4044, s. 607-611.
- Fobelová D. (2017), *Modele opieki w przeżywaniu starości – aspekt etyczno-demograficzny*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacja i Zarządzanie” 112, s. 157-165.
- Franciszek (2013a), *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium o głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie*, Kraków.
- Franciszek (2013b), *Nie ulegajmy pesymizmowi i zniechęceniu. Audiencja dla kardynałów 15 marca 2013 r.*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 5, s. 10-11.
- Franciszek (2017), *Revolution of tenderness. Pope Francis' video 'Talk' is presented at the TED2017 conference in Vancouver, Canada*, „L'Osservatore Romano” weekly edition in English 17, s. 6-7.
- Franciszek (2018), *Dalle radici il futuro. Il papa raccomanda ai giovani di mettere a frutto l'esperienza degli anziani per costruire un mondo senza odio e chiusure*, „L'Osservatore Romano” 244, s. 4-5.
- Franciszek i Przyjaciele (2018), *Dzielenie się mądrością czasu*, tłum. A. Gomola, Kraków.
- GUS (2017), *Atlas demograficzny Polski*, Warszawa.
- Harasimowicz A. (2018), *Suburbanizacja a rola obszarów otaczających miasto – ujęcie teoretyczne*, „Studia Miejskie” 29, s. 115-130.
- Jagielska K., Matejek J. (2017), *Ekonomia społeczna jako ważne ogniwo w systemie wsparcia rodziny*, „Ekonomia Społeczna” 1, s. 22-31.
- Jan Paweł II (1999), *List do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, Poznań.
- Jaroszevska E. (2012), *Starość i agresja – osoby starsze jako ofiary i sprawcy przemocy*, „Problemy Polityki Społecznej” 17, s. 113-129.
- Jewartowski B. (2016), *Bezpieczeństwo osób starszych w kontekście oszustw metodą „na wnuczka” jako problem społeczno-polityczny*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 17, s. 207-217.
- Jucewicz A. (2016), *Duchowo-moralne wyzwania starości*, „Studia Warmińskie” 53, s. 219-232.
- Katechizm Kościoła katolickiego* (2002), Poznań.
- Kotowska I.E., Józwiak J. (2012), *Nowa demografia Europy a rodzina*, „Rocznik Kolegium Analiz Ekonomicznych” 28, s. 9-33.

- Kowalik G. (2015), *The problem of care of the elderly in terms of moral theory*, „Studia Medyczne” 31/2, s. 155-160.
- Krajewski P. (2012), *Gli anziani nella famiglia*, „Rivista di Teologia Morale” 3, s. 431-442.
- Libor G. red. (2017), *Starość nie jedną ma twarz. Badania interdyscyplinarne nad starością*, Będzin.
- Marchesi G. (2004), *Il Papa e i vescovi europei su famiglia, bambini, malati e anziani*, „La Civiltà Cattolica” 3961, s. 58-67.
- Markowski T. (2018), *Demografia a wyzwanie wobec gospodarki – wybrane zagadnienia*, w: *Sytuacja demograficzna Polski jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, red. J. Hryniewicz, J. Witkowski, A. Potrykowska, Warszawa, s. 211-213.
- Michalski M.A. (2017), *Starzenie się społeczeństwa w kontekście dominujących założeń współczesnej ekonomii i kultury*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 20/3, s. 21-36.
- Ostański P. (2017), *Starość*, w: *Nowy słownik teologii biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin–Kielce, s. 830-833
- Papiesza Rada ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia (2017), *Nowa Karta Pracowników Służby Zdrowia*, Katowice.
- Seneca (2009), *La brevità della vita. Commento di Alfonso Traina con un'antologia di pagine senecane sul tempo*, Torino.
- Serkowska H. (2018), *Co z tą starością? O starości i chorobie w europejskiej literaturze i filmie*, Toruń.
- Starzyk A. (2017), *Architektura senioralna – studium problemu wobec nowych wyzwań XXI wieku*, „Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula” nr 4, s. 21-30.
- Szewczyk M. (2017), *„Srebrna gospodarka” w kontekście społecznej odpowiedzialności biznesu*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 20/3, s. 37-48.
- Świtła I.M. (2013), *Starość człowieka, jako problem społeczno-etyczny*, „Prosofon” 2, s. 303-314.
- Zaluska P. (2019), *21 milionów. Dwie drogi dla Polski*, Warszawa.
- Żołędowski C. (2012), *Starzenie się ludności – Polska na tle Unii Europejskiej*, „Problemy Polityki Społecznej” 17, s. 29-43.

Publikacje internetowe

- Centrum Badania Opinii Społecznej, *Polacy wobec własnej starości. Komunikat z badań BS/94/2012*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_094_12.PDF [dostęp: 10.06.2019].
- Centrum Badania Opinii Społecznej, *Sposoby spędzania czasu przez seniorów. Komunikat z badań nr 163/2016*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_163_16.PDF [dostęp: 10.06.2019].
- Główny Urząd Statystyczny, *Prognoza ludności rezydującej dla Polski na lata 2015-2050*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosci/prognoza-ludnosci-rezydujacej-dla-polski-na-lata-2015-2050,8,1.html> [dostęp: 10.06.2019].
- Główny Urząd Statystyczny, *Prognoza gospodarstw domowych na lata 2016-2050*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosci/prognoza-gospodarstw-domowych-na-lata-2016-2050,9,4.html> [dostęp: 10.06.2019].
- <http://community.oiconlus.it/civitasvitae/> [dostęp: 10.06.2019].
- Stankiewicz-Billewicz A., *BIK portretuje kredytobiorców 65 plus*, <https://media.bik.pl/informacje-prasowe/380915/bik-portretuje-kredytobiorcow-65-plus> [dostęp: 10.06.2019].

Wojciech Kućko – od 2009 r. kapłan diecezji płockiej. Studiował teologię moralną na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II oraz w Accademia Alfonsiana – Istituto Superiore di Teologia Morale w Rzymie, gdzie w 2016 r. obronił doktorat na podstawie rozprawy: *Etica dei farmacisti in Italia. Verso una nuova comprensione e prassi alla luce della bioetica personalista*. Od 2016 r.

wykładowca teologii moralnej w Wyższym Seminarium Duchownym w Płocku, diecezjalny duszpasterz rodzin i dyrektor Wydziału ds. Rodzin Kurii Diecezjalnej Płockiej. Od 2018 r. pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Studiów nad Rodziną UKSW w Warszawie.